

ELEKTRON LUG‘ATLARNING AXBOROT BAZASI VA ZAMONAVIY KOPYUTER LEKSIKOGRAFIYASINING RIVOJLANISHI

Mardanova Umida Yarkinovna

SamDICTI (kompyuter lingvistikasi)

mutaxassisligi 2-kurs magistranti

sahroatirguli@gmail.com

Annotatsiya. Ushbu maqolada o‘zbek lug‘atchiligi tarixi, uning ayrim masalalari, jumladan so‘z tanlash bilan bog‘liq jihatlariga e‘tibor qaratilgan.

Kalit so‘zlar: lug‘atchilik taraqqiyoti, leksikografiya, ma‘no hamda grammatika.

O‘zbek lug‘atchiligining tadrijiy taraqqiyotini: XI-XII asrlarda turkiy lug‘atchilik, XIII-XIV asrlar o‘zbek lug‘atchiligi, o‘zbek lug‘atchiligining eski o‘zbek tili davri, XIX asrning ikkinchi yarmi XX asr o‘rtalarida o‘zbek lug‘atchiligi hamda mustaqillik davri o‘zbek lug‘atchiligi kabi davrlarga ajratib o‘rganish mumkin. Lug‘atshunoslik o‘zbek adabiy tilining shakllanish davridan boshlab, keyingi barcha davrlarda ham doimo adiblar, ziyolilar, tilshunoslar diqqat markazida bo‘lib kelgan. Mahmud Koshg‘ariy XI asrdayoq turkiy so‘zlar boyligini arab tilida izohlab o‘sha davrgacha bo‘lgan lisoniy boylikni bizga buyuk meros sifatida qoldirgan bo‘lsa, bu an‘ana keyingi davrlarda Mahmud Zamaxshariyning “Asos ul-balog‘a”, Muqddimat ul-adab” (XII asr), Tole’ Imon Xiraviyning “Badoye’ ul-lug‘at” (XV asr), Muhammad Yoqub Chingiyning “Kelurnoma” (XVII asr), Muhammad Rizo Xoksoning “Muntaxab ul-lug‘ot” (XVIII asr), Mirzo Mehdiyxonning “Sangloh” (XVIII asr), Sulaymon Buxoriyning “Lug‘ati chig‘atoyi va turki usmoniy” (XIX asr) hamda muallifi noma‘lum bo‘lgan “At-tuhfat uz-zakiyati f-il-lug‘at it-turkiya” (XIII asr), “Abushqa” (XVI asr) kabi turkiy lug‘atchilikning ko‘plab noyob durdonalari yaratilishi bilan davom etib keldi va bu lug‘atlar tilshunos olimlar tomonidan yetarlicha tadqiq etildi. Shuningdek, o‘zbek lug‘atchiligining tadrijiy taraqqiyoti: XI-XII asrlarda turkiy lug‘atchilik, XIII-XIV asrlar o‘zbek lug‘atchiligi, o‘zbek lug‘atchiligining eski o‘zbek tili davri, XIX asrning ikkinchi yarmi XX asr o‘rtalarida o‘zbek lug‘atchiligi hamda mustaqillik davri o‘zbek lug‘atchiligi kabi davrlarga ajratiladi. Axborot-kommunikatsion texnologiyalarning jadal rivoji tilshunoslik, xususan, leksikografiya sohasida ham yangi tipdagi lug‘atlarning paydo bo‘lishiga zamin yaratmoqda. Kompyuter tarjimasini, tahriri, tahlili, elektron lug‘atlar va tezauruslarning yaratilishi fikrimizning dalili. Ayniqsa, zamonaviy elektron lug‘atlarni yaratish, undan foydalanish madaniyatini shakllantirish til imkoniyatini egallashda samarador ekanligini alohida ta’kidlash lozim. “Lug‘at” arabcha “til”, “sheva”. “lahja”, “so‘z”,

“ibora” kabi ma’nolarni bildiradi. Lug‘at-so‘z, frazema, parema, morfema va boshqalarning belgilangan maqsadga ko‘ra, ma’lum qonuniyat hamda ehtiyoj asosida tartibga solingan so‘zlarni o‘z ichiga olgan hamda ularning ma’nosi, qo‘llanilishi, kelib chiqishi, boshqa tilga tarjimasi va shu kabilar haqida ma’lumot beruvchi to‘plam. Lug‘at tuzishda eng muhim masala-tartiblanish masalasidir. Lug‘at turlariga qarab tartiblash turlicha amalga oshiriladi. Ko‘p hollarda alifbo tartibida, ba’zan bir yoki boshqa tartibga solish tamoyillari bilan kombinatsiyada qo‘llaniladi. Teskari lug‘atlarda esa alifbo prinsipidan maxsus foydalanish mavjud bo‘lib, so‘zlar alifbo tartibida so‘zning bosh harfi bo‘yicha emas, balki oxirgi harflari bo‘yicha joylashtiriladi. Har bir lug‘atda tuzuvchi ham, foydalanuvchi ham shug‘ullanishi kerak bo‘lgan leksikografiyaning asosiy tushunchalari va atamaları bilan tanishib chiqamiz. Zamonaviy ma’noda lug‘at – bu bir xil darajadagi til birliklarining tartiblangan ro‘yxati, ma’lum lingvistik sharhlar bilan odatda alohida kitob yoki turkum ko‘rinishida bo‘ladi. Shunday ekan biz “lug‘at” tushunchasini ta’riflashda quyidagi fikrlarni ta’kidlashimiz lozim:

- tartib bilan izohlangan birliklar, ya’ni topish tezligi yoki boshqa maqsadlar uchun ma’lum bir tizimda joylashtirilgan (ko‘pincha alifbo tartibida, lekin lug‘atni tashkil qilishning boshqa usullari ham bo‘lishi mumkin: ichki, chastotali, semantik va boshqalar);
- lingvistik sharh-so‘z tavsifining u yoki bu tomoni(imlo, talaffuz, qo‘llanish, ta’lim, semantika va boshqalar).

Elektron lug‘atlar asosini leksikografiya tashkil etadi. Fan sifatida leksikografiyaning dialektik birligini ko‘rsatib o‘tish lozim. Leksikografiya boshqa lingvistik fanlar qatorida alohida ilmiy asosga ega bo‘lib, inson amaliyotining turli sohalari uchun zarur bo‘lgan universal metodologik fan hisoblanadi. Matematika, biologiya, informatika, madaniyatshunoslik va boshqa fanlarda ilmiy izlanishlarni lug‘atlarsiz amalga oshirish mumkin emas, lug‘atlar ko‘plab ilmiy manbalarning asosiy, dasturiy manbalari sifatida tan olingan, shuning uchun o‘zbek va xorijiy tilshunoslar leksikografiyani sintetik fan deb bilishadi. “Zamonaviy leksikografiyaning o‘ziga xos xususiyati shundaki, u keng ma’noda filologiya va madaniyatning sintezidir”, – deb ta’kidlaydi Apresyan. Leksikografiyani sintez sifatida ham nazariy, ham ilmiy tadqiqotlarning amaliy jihatlarini birlashtirgan holda ko‘rib chiqish mumkinligi buning isbotidir. Bugungi kunda leksikografiya oldida turgan vazifalar insoniyat amaliyotining xilma-xil sohalariga taalluqlidir: tarjima, ona tili va xorijiy tillarni o‘qitish, kompyuter, axborot qidirish tizimlari, madaniyatshunoslik, etnografiya, professional aloqa muammolari, sotsiologiya, psixologiya va boshqalar. “Leksikografiya” tushunchasining mazmuni ham nazariy, ham amaliy, shu bilan birga lug‘atlar yaratish nazariyasi va tarixidan, to‘g‘ridan to‘g‘ri lug‘atlar yoki birlamchi lug‘at materiallarini yaratishdan iborat. B.Y.Gorodetskiy shunday ta’kidlagan:

“Leksikografiya ilmiy fan sifatida shubhasiz murakkabdir: uning tarixiy-filologik jihatiga lugʻatlarning tipologiyasiga va ularning madaniyat bilan bogʻliqligiga doimiy qiziqishda namoyon boʻladi, uning epistemologik jihatiga lugʻatlarning mohiyati bilan tartibga solish usuli sifatida va jamiyat tomonidan toʻplangan bilimlarni, uning butunligini taqdim etish – semaleksikologik jihatiga til mazmuni rejasini modellashtirishga muvofiq lugʻat maʼlumotlarini umumlashtirish bilan bogʻliq. Shunga qaramay, leksikografiyaning aniqlovchi xususiyati uning amaliy yoʻnalishidir”. Hozirgi kunda amaliy leksikografiya axborot-kognitiv va metodologik muammolarni ham hal qilib, oʻz rolini oshirmoqda. Bugungi kunda lugʻatshunoslik axborot texnologiyalari bilan chambarchas bogʻliq: kompyuter lingvistikasi, amaliy-ilmiy tajribalar, umumiy va pedagogik lingvistika. Leksikografiyaning ilmiy-tahliliy xususiyati soʻzlarni badiiyligi, maʼno jihatiga, qoʻllanish doirasi kabi jihatlarini alohida toʻlaqonli ilmiy intizom sifatida koʻrib chiqishga majbur qiladi. Leksikografiya alohida mustaqil ilmiy fan sifatida, avvalo, tilshunoslik bilan oʻzaro bogʻliqlikda koʻrib chiqilishi kerak. Lugʻatshunoslikning asosiy oʻrganish obyekti bu – soʻzning barcha xususiyatlari va munosabatlari. Biroq soʻz turli pozitsiyalarda va boshqa lingvistik fanlarda oʻrganiladi: fonologiya, soʻz yasashi, morfologiya va sintaksis. Shu munosabat bilan leksikografiyaning vositachilik rolini taʼkidlash kerak: nazariy tilshunoslikdan asosiy tushunchalar va tamoyillarni qabul qiladi, hamda amaliy tilshunoslikda shunday muammolarni hal qilish uchun zarur boʻlgan bilimlarni va leksik birliklarni tizimlashtiradi. Bundan tashqari, soʻzning leksikografik talqini fonologik, grammatik, sintaktik va hokazolarning universal vositasidir. Baʼzan leksikografiya til sathida lingvistik kodifikatsiya sifatida qaraladi va bu haqiqat, chunki normativlikning leksikografik prinsipi bugungi kunda biror kishi tomonidan inkor etilmayapti hamda soʻz lingvistik iyerarxiyaning turli darajalarida ishlaydi, bu esa leksikografiyani soʻz haqida oʻz maʼlumotlariga aylantiradi va oʻz ishida uning nuqtayi nazaridan foydalanadi. Al-Qosimiy grammatika va leksikografiya oʻrtasidagi farqlar deb, asosan, nazariy lingvistikada mavjud boʻlgan uchta notoʻgʻri tushunchani ajratib koʻrsatdi (Al-Qosimiy sof amaliy maqsadlarda “grammatika” atamasi uchun fonologiyani, soʻz yasashini, morfologiya va sintaksisni birgalikda quyidagicha belgilaydi):

1. Leksikografiya faqat soʻzlarni oʻrganadi va grammatika bu – tildagi hamma narsa. Darhaqiqat, leksika ham, grammatika ham tilning leksik birliklarini turli qirralardan tekshiradi.

2. Baʼzan leksikografiya toʻgʻridan-toʻgʻri tilning leksik birliklari bilan, grammatika esa faqat shu leksik birliklar orasidagi mavhum aloqalar bilan shugʻullanadi, deb taʼkidlaydilar. Shu bilan birga, leksikografiya leksik birliklarning bir-biri bilan aloqasini ham tavsiflaydi va grammatika soʻzning talaffuzini ham, grafik qobigʻini ham, paradigmatic va sintagmatik munosabatlarini ham tahlil qiladi.

3. Leksikografiya faqat semantik muammolar bilan, grammatika esa “so‘z shakli”- muammosi bilan shug‘ullanadi, degan noto‘g‘ri tushunchaga ham qo‘shilish mumkin emas. Grammatikada ham, lug‘at tahlilida ham ma‘no va shakl bir-biridan ajralmasdir.

Shu nuqtayi nazardan P.N.Denisova: “Akademik grammatika va akademik lug‘at nazariy jihatdan izchillikda va bir-birini to‘ldiruvchi munosabatlarda bo‘lishi kerak”, – deydi. Shubhasiz, so‘z faqat nutqda o‘zining barcha semantik va grammatik kuchini amalga oshiradi. Ammo tan olish kerakki, lug‘at amaliyotida “lug‘at va grammatikaning o‘zaro ta’siri” leksikologik vazifalarni bir tomonlama grammatik jihatdan ta’minlashda mavjud. Zamonaviy grammatik tushunchalar so‘zlarning genetik kodi donda, o‘tmishi, omborxonasi va kelajagi, dala hayotida qanday dasturlashtirilganligini bilish imkonini beradi, shuning uchun bu so‘z lug‘atdan oldingi hayot xotirasini va nutqni amalga oshirish dasturini saqlaydi. Uning xususiyatlari, individual, noyob va umumiy, tipik, abstraksiyaning turli darajalarida umumlashtirilgan, grammatika bilan tanlangan va boshqariladigan – har xil kommunikativ maqsadlar uchun moslashtiradi. So‘z va grammatikaning o‘zaro ta’sirini amalga oshirish, aniqrog‘i, matnda yakunlanadi. Agar biz nutq faoliyatini kommunikativ jihatdan ahamiyatli mahsulot deb hisoblasak, u o‘z-o‘zidan paydo bo‘ladigan kundalik dialog yoki yozuvchining, olimning ko‘p jildli asari bo‘lsin, matn tobora ishonchli ravishda asosiy tilshunoslik obyekti sifatida tan olinish huquqini tasdiqlamoqda, barcha darajadagi til birliklarining elementlari sifatida xizmat qiladi.

Lug‘at tilning leksik tizimi yopiq emasligini ko‘rsatishi kerak, u leksik birliklar mansub bo‘lgan toifalar, guruhlarining morfologiyasi, sintaksis va kommunikativ nutq xususiyatlari bilan sababiy munosabatlar orqali belgilanadi. Leksikologiya tilning so‘z boyligini o‘rganadi. Leksikolog va leksikograf olim tilning so‘z boyligini yozadi, tahlil qiladi, tavsiflaydi va tizimlashtiradi. Leksikografiya ham, leksikologiya ham tilning leksik tizimiga xos xususiyatlarni tavsiflashga ko‘maklashadi, biroq leksikologiya tizim sifatida so‘z birikmalarining umumiy xususiyatlariga ko‘proq e’tibor qaratadi, leksikografiya har bir leksik birlikni o‘ziga xosligi nuqtayi nazaridan tavsiflashga, o‘ziga xos xususiyatlarini va o‘ziga xos kontekst muhitini ko‘rsatishga harakat qiladi. Leksika fanini amaliy leksikologiya deb qabul qilmaslik kerak. Lug‘atshunoslik va leksikologiyaning qiziqish doiralari bilan doimiy o‘zaro bog‘liqligi va ustma-ust tushishiga qaramay, lug‘at san’ati umumiy tilshunoslikning mustaqil tarmog‘i sifatida mavjud. Lug‘at bu – til leksik tizimini tavsiflashning eng muhim usullaridan biri. Lug‘atni leksikografik talqin qilishning boshqa ba’zi usullaridan farqli o‘laroq, qoida tariqasida, tahlilning ko‘p qirraliligi (tilning barcha darajalari nuqtayi nazaridan xarakterli), to‘liqligi (lug‘at yozuvlari tuzilishining universalligi, keng qamrovliligi) va o‘rganilishi xarakterlidir. Kaliforniya universiteti mutaxassisi Stefan Griyes o‘zining ilmiy qarashlarida korpus uchun berilgan ta’riflar “U metod, nazariya yoki modelmi?”,

- degan savolga nisbatan uni metod(ologiya) deb baholaydi. Fikrini asoslab, til nazariyasining generativ nuqtai nazaridan tilga aloqasi yo‘q, degan to‘xtamga keladi. U deskriptiv va amaliy jihatdan ayrim metodlardan foydalanib misollar yordamida o‘z fikrini isbotlashga harakat qiladi. Unga ko‘ra agar tilshunos biror leksemani korpus ichida grammatik birlik sifatida o‘rganmoqchi bo‘lsa, demak u grammatik nazariyaga, agar u yoki bu millatning ikkinchi til sifatida murakkab konstrutsiyalardan qay darajada qo‘llash imkoniyatini baholamoqchi bo‘lsa, ikkinchi tilni o‘rganish nazariyasiga asoslanadi, ya‘ni har bir izlanuvchi o‘ziga xos metodni tanlaydi, degan munosabatni o‘rtaga tashlaydi. Charlotte Taylor “Korpus lingvistikasi nima?” sarlavhali maqolasida korpus lingvistikasi hamisha chastotaga asoslanishi, undagi ma‘lumotlar veb-sahifalaridagi matnlardan tashqari nutqiy jarayonda yaratilgan turli uslubdagi yozma va og‘zaki materiallar (gazeta va jurnal materillari) hamda audio ko‘rinishidagi ma‘lumotlardan tashkil topishi bilan farqlanishini qayd etadi. Shu jihatdan tadqiqotchi korpusning umumiy va maxsus turlari mavjudligi, maxsus turdagi korpuslar janr, uslub, davrlarga ko‘ra farqlanishi, har ikki turdagi korpus o‘z navbatida diaxron va sinxron shaklida bo‘lishi mumkinligini qayd etadi. Olim o‘zining ilmiy qarashlarida diaxron korpus tilning davrlar osha qay darajada o‘zgarganligini glottoxronologik va statistik tahlil qilish uchun asosiy obyekt bo‘la olishi, sinxron korpus esa ayni vaqtda qo‘llanilayotgan nutqiy birliklarning zamonaviy qo‘llanilishini aks etishga yordam berishini aytib o‘tadi. Shuningdek, Ch. Taylor izlanishlarida korpus monolingval va parallel matnlarning majmuasidan iborat bo‘lib, turli sohalar uchun maxsus o‘rganish sohasi bo‘la olishini ko‘plab misollarda isbotlashga harakat qildi. Charlez Meyer korpus lingvistikasida tadqiqot olib borayotgan muayyan kichik doiradagi tadqiqotga doir metodologik usulni ham korpus deb nomlash mumkinligi taklif etadi. Olim o‘z qarashlarida maqolalarning onlayn korpusi (Maniyez, 2000) yaratilganligi, biroq elektron shaklidagi maqolalar korpusmi yoki matnlar korpusidan olingan maqolalar uning tahlil natijasimi, degan savolni o‘rtaga tashlaydi. U korpusga ta‘rif berishda til injeneriyasi sohasining standartlar bo‘yicha ekspertlarining maslahat guruhi (The Expert Advisory Group on Language Engineering Standards — EAGLES) umumiy tarzda korpus sifatida nafaqat nasriy gazeta, nazmiy drama turdagi matn turlari, balki so‘z ro‘yhati va lug‘atlar ham misol bo‘la olishini e‘tirof etadi. Ushbu ta‘rifga ko‘ra, barcha lingvistik manbalarni korpus sifatida qarash mumkin, deydi Ch. Meyer. Olim korpus matnlarning jamlanmasidir, degan fikrga nisbatan ushbu mulohazani bildiradi: Otto Jespersning ko‘p seriyali tarixiy tamoyillar asosidagi “Zamonaviy ingliz tili grammatikasi”da Chauser, Shekspir, Svift, Austin va Jespersenlarning asarlaridagi matnlardan turli lingvistik strukturalar qiyoslangan. Biroq bu korpusga asoslangan tahlil deyilmasada, lekin u o‘zining tadqiqotida aynan korpus vazifasiga o‘xshash matn fragmentidan foydalanilgan. Demak, elektron korpuslardan oldin, matnlar jamlanmasidan turli lingvistik maqsadlarda foydalanilgan.

Ma'lumki, nutqning yozma va og'zaki shakllari bo'lib, uning individual tarzda rang-barang ifodalanishi turli uslublarda o'z aksini topadi. Tilning bu imkoniyati uning cheksizligini ko'rsatadi. Dunyoda nechta til bo'lsa, u millionlab millat va elat nutqida pragmatik ko'rinishiga ega. So'zlovchilarning turli omillarga ko'ra farqlanishi uning o'ziga xos jihatlaridan biridir. Korpus lingvistikasida nutqning barcha ifodasini muayyan darajada kuzatish, tahlil qilish, o'rganish imkoniyati bor. Korpus matnlar majmui sifatida o'rganilayotgan obyekt va predmetning tizimli majmuasidir. Bu borada V. Zaxarov: "korpus tilning qisqartirilgan modeli", deb o'rinli baho beradi. Zero tilning turli diskursdagi ifodasi tabiiy nutq holatida namoyon bo'ladi. Shu ma'noda korpusning turli kompyuter modellari yaratilgan bo'lib, uning yaxlitligi qo'yilgan maqsad va vazifalardan kelib chiqadi, kelishilgan tamoyillar va auditoriya sharoitiga moslashtiriladi. Shuning uchun korpus konsepsiyasini to'g'ri anglash muhim masalalardan biridir. Noam Chomskiyning korpusga doir bildirgan qarashlarida ayni haqiqat mavjud. Unga ko'ra tilning chekli qoidalari bo'lishiga qaramay, cheksiz jumlar yaratish imkoniyati bor. Til jamiyatda turli sotsial omillar ta'sirida, neologizmlarning kirib kelishi natijasida korpus nechog'lik katta hajmga ega bo'lmasin tilda aks etuvchi barcha nutqiy imkoniyatlarni bir vaqtning o'zida jamlay olmaydi. Bizningcha, olimning matn korpusiga bildirgan fikrlari ayni haqiqat. Negaki korpus har qancha katta bo'lmasin tilning yaxlit manzarasini tasvirlashga qodir emas. Ta'kidlanganidek, korpus yoki korpus lingvistikasiga olimlarning nuqtai nazarlari turlicha yondashilgan. Qayd etilishicha, u til modeli emas, uni muayyan darajada metodologik yondashuv sifatida qarash to'g'ri bo'ladi. Bu borada Douglas Biber korpusning quyidagixususiyatlarini sanab o'tadi:

- u tabiiy matndagi zarur birliklarni empirik tahlil qiladi;
- analiz uchun korpus sifatida tabiiy matnlarning katta va tizimlashtirilgan jamlanmalarini birlashtiradi;
- analiz uchun kompyuterning ham avtomatik va interaktiv texnologiyalaridan foydalanish imkonini beradi;
- u analitik texnologiyaning miqdor (statistik) va sifat

xususiyatlarini o'z ichiga oladi. Til davriy silsilaning mahsuli sifatida jamiyat laboratoriyasining mahsuli bo'lib qolaveradi. Chunki tilimizdagi uslubiy o'ziga xoslik muayyan yo'nalishda o'z pozitsion muhitida yangilik qilishdan to'xtamaydi. Natijada korpusni uzluksiz ravishda boyitib, yangilab borish talab qilinadi. Bu esa korpusshunoslik sohasida lingvistik tadqiqotlar izchillik bilan davom etish zarurligini ko'rsatadi. Endilikda korpusning eng maqbul shakli raqamli (elektron) ko'rinish bo'lib, mashina (kompyuter)da qayta ishlash, tahlil qilishning oson, qulay va tezkor usuli sifatida korpusning universal, standart formatda berish hisoblanadi. 1990-yilga kelib dunyo tillarining kompyuter analiziga mo'ljallangan 600ga yaqin korpusi borligi aniqlangan. Bugungi kunda korpusning imkoniyatlari shu darajaga yetdiki, ushbu

sohada erishilgan yutuqlardan nafaqat NLP sohasi yoki kompyuter lingvistikasi, balki tilga o'qitishning metodika va pedagogika sohalari, diskurs tahlil, mashina tarjimasi va lingvistikaning o'nlab sohalari (sotsiolingvistik, gendershunoslik, psixolingvistika va h.k.) unumli foydalanib, ijobiy natijaga erishib kelmoqda¹. Leksik bazani yig'ish uchun so'zlar tanlab olinadi. Metodikada "tanlash" termini ifodalaydigan tushuncha mavjud. Lekin ushbu tushunchaga ilmiy-metodik ta'rif berilgan emas. Fanda ishlab chiqilgan mezonlar asosida til makrosistemasidan o'quvchi o'rganishi uchun mo'ljallanadigan mikrosistema yaratish hodisasi metodik tanlash deb ataladi. Metodist leksikani tanlashga kirishar ekan, quyidagi metodik tushunchalardan foydalanib ish ko'radi: "tanlash manbayi", "tanlash mezonlari", "tanlash birligi". Tanlash manbayi deganda, shakllanayotgan leksik minimumni til sistemasidan "tanlab" olish tushuniladi. Odatda, lisoniy minimum, jumladan, leksika o'rganilayotgan tildagi nutqdan tanlanadi. Aniqrog'i, aktiv minimum badiiy asarlardagi juft nutqdan yoki so'zlashuv-adabiy nutqning yozilgan fonogrammasidan tanlanadi. Passiv minimum esa yozma adabiyotdan olingan termalar (parchalar) asosida tanlanadi. Aktiv leksika jonli nutqdan olinib, o'quvchi og'zaki nutqida, passiv esa yozma manbalardan tanlanib, o'quvchi yozma nutqida qo'llashga mo'ljallanadi. Tanlash mezonlari deganda, leksikaning qiymatini aniqlashda qo'llanadigan o'lchov va ko'rsatkichlar tushuniladi. Uch toifa mezonlar bir-biri bilan bog'langan holda qo'llanadi: hisob-kitob mezonlari, metodik va tilshunoslik mezonlari. Hisob-kitob mezonlari so'zlarning qo'llanishiga oid odilona ko'rsatkichlarga erishish vositasi bo'lib, ular tarkibiga ko'p qo'llanish va keng tarqalganlik mezonlari kiradi. Ko'p qo'llanish terminining ma'nosi olingan manbada so'zlarning jami ishlatilish miqdorini bildiradi. Keng tarqalganlik deyilganda esa ushbu so'zni o'z ichiga olgan manbalar soni nazarda tutiladi. Ikkalasi birga qo'shib foydalanilganda ijobiy natija berishi fanda isbotlangan. Shunga ko'ra keng tarqalganlik mezonini birinchi hisoblanadi. Unga qo'shimcha tarzda so'zlarning naqdligi (qo'llanishga tayyor turishi) mezonidan foydalanish mumkin (bu mezon birinchi bor M.Uest tomonidan ishlatilgan, o'tgan asrning 50-yillarida uni fransuz metodistlari R.Mishea va J.Gugeneym audiovizual metodda yanada ijodiy takomillashtirishgan). Uning asl mohiyati gapiruvchi ongida naqd (ixtiyorida) turadigan so'zlarni tanlash mezonini demakdir. Ikkinchi toifadagilar esa o'qitish maqsadi va nutq mavzulariga mo'ljallab qo'llaniladigan mezonlardir. Ular orasida mavzularni hisobga olishdan tashqari tushunchalarni tasvirlash va semantik ahamiyatdagi mezonlarni uchratish mumkin. Qolgan tanlash mezonlari uchinchi guruhga kiradi. Ular mana bunday nomlarda qabul qilingan mezonlar: so'zlarning birikishi, so'z yasash imkoniyati, ko'p

¹ ЗАМОНАВИЙ ЛИНГВИСТИК КОРПУСЛАРНИНГ КОМПЬЮТЕР МОДЕЛЛАРИ Нилуфар Зайнобиддин кизи АБДУРАХМОНОВА Филология фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) Алишер Навоий номидаги Тошкент давлат ўзбек тили ва адабиёти университети Тошкент, Ўзбекистон

ma'nolilik, uslub jihatidan chegaralanmaganlik, sinonimlarni chegaralash (yakka) va gap tuzishdagi ishtiroki. Birikish mezoniga ko'ra tanlangan so'z boshqalari bilan iloji boricha ko'proq birikmaga kira oladigan bo'lishi talab qilinadi. So'z yasash mezoniga binoan ulardan hosila birliklar miqdori ko'p sonli bo'lishi kerak. Ko'p ma'noli so'zlarni tanlashga ham alohida e'tibor beriladi. Uslubda chegaralanmaganlik degani, tor doirada qo'llanadigan emas, balki nutq faoliyati turlarining barchasida va turli mavzularda ishlatiladigan so'zlarni tanlash mezonini tushuniladi. Sinonim so'zlardan ayrimlarigina yoki sinonimik qatorning bir a'zosigina tanlanadi. Chet til jumllarining tuzilishi uchun zaruriy hisoblanadigan yordamchi so'zlarni tanlash ham tavsiya etiladi. Aktiv lug'atni tanlashda birinchi va ikkinchi guruhdagi mezonlar va uchinchisidan sinonimlarni chegaralash, so'zlarning birikishi, so'z yasash imkoniyati va ko'p ma'nolilik mezonlari asos bo'ladi.² Metodik tasnif (ruscha adabiyotlarda "методическая типология (классификация)") deganda, til birliklarini o'zlashtirishda sodir bo'ladigan qiyinchiliklar tufayli ularni turli toifalarga ajratib chiqish tadbirlari tushuniladi. Demak, tasnif termini beixtiyor qiyinchilik hodisasi bilan fikran bog'lanadi. Metodik tasnifga bo'lgan hayotiy ehtiyoj nima bilan isbotlanadi, degan savol tug'ilishi tabiiy. Bir so'z bilan javob berib, o'zlashtirishdagi qiyinchiliklarni darajalarga bo'lib chiqish niyatida tasnif zarurligini eslatish kifoya. Xorijda va vatanimizda til materiali tasnifi masalasi metodistlar e'tiborini doimo jalb qilib keladi. Metodikada o'tgan asrning oltmishinchi yillaridan tasnif bilan faol shug'ullanishga kirishilgan va muhim tadqiqotlar o'tkazilgan. O'ttizinchi yillarda amerikalik chet til o'qitish ruhshunosi H.Hyuzl ona tili bilan taqqoslash orqali chet til leksikasini oson-qiyin toifalarga bo'lish haqida fikr bayon etgan edi. Xulosa qilib aytganda, hozirgi o'zbek adabiy tilini darajalashda hamda leksik bazani aniqlashda quyidagilar muhim ahamiyat kasb etadi:

- darajalashga asos bo'luvchi tamoyillarni ishlab chiqish;
- yaratilgan tamoyillarga tayanib leksik, morfologik, sintaktik bazani to'plash;
- yig'ilgan so'z boyligini o'rganuvchilarga qulay va qiziqarli tarzda yetkazib beruvchi turli xil vositalarni yaratish;
- tilni tezroq o'rganishga yordam beruvchi muhitni shakllantirish;
- leksikani yig'ish manbalarini aniqlash;
- aktiv va passiv lug'atlarni ajratish.³ Bugungi taraqqiyotning muhim xususiyatlari sohalarga texnikaning kirib kelishi, kompyuter dasturlarining shakllanishi, integratsiya jarayoni bilan belgilanadi.

²Xaydarova Shahnoza Musirmon qizi leksik bazani shakllantirish metodikasi

³Xaydarova Shahnoza Musirmon qizi leksik bazani shakllantirish metodikasi

Hozirgi vaqtda dunyo miqyosida kechayotgan glaballashuv jarayonida tabiiy til asosidagi axborot uslubini yaratish hayotiy zaruratga aylandi. Bugungi kunda o'zbek tilining mavqeyini yuksaltirish, xalqaro tillar qatoriga olib chiqish muhim zaruratlardan biri hisoblanadi. Kompyuter lingvistikasi mana shu zaruratni amalga oshirish uchun yaratilgan qulay imkoniyatlardan biridir. O'zbek tilini jahon miqyosiga olib chiqish, dunyoviy tillar sirasiga kiritish va til o'rganish va o'rgatishda kompyuter lingvistikasi fani muhim ahamiyat kasb etadi.

Xulosa qilib aytadigan bo'lsak, lug'at tuzish sohasida olib borilayotgan ishlar anchayin ilgarilab, o'z samara va yutuqlarini ko'rsatmoqda. Til sohasi texnologiya sohasi bilan umiylikni tashkil qilsa, uning jahon miqyosidagi nufuzi yanada ortadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. ЗАМОНАВИЙ ЛИНГВИСТИК КОРПУСЛАРНИНГ КОМПЬЮТЕР МОДЕЛЛАРИ Нилуфар Зайнобиддин қизи АБДУРАҲМОНОВА Филология фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) Алишер Навоий номидаги Тошкент давлат ўзбек тили ва адабиёти университети Тошкент, Ўзбекистон
2. Xaydarova Shahnoza Musirmon qizi leksik bazani shakllantirish metodikasi
3. <https://www.researchgate.net>